

складаються в доволі широку і в основних своїх рисах зовсім певну картину.

Під враженням, з одного боку, тяжких місцевих переживань, зв'язаних з крахом старого соціального, національного, культурного життя, а з другого — літературних, релігійних і моральних течій у сусідів, підіймається ще раз містично-аскетична хвиля, забарвлена більше чи менше яскравою опозицією до пануючих соціальних, державних і церковних форм, іноді дуже різкою і безоглядною, часами більш лагідною.

Свого найвищого виразу вона дійде в творчості найбільшого з наших аскетів-містиків Івана Вишецького наприкінці XVI віку, в обставинах відродження. Але не в них, очевидно, а в оцій попередній хвилі — в різних елементах, з котрих вона зложилася, знайдемо ми причини появи сеї індивідуальності, мотиви її творчості — оригінального сполучення соціального і церковного протесту з проповіддю релігійного квієтизму і «пустинного виховання», котрого найяскравішим виразником, з-поміж цілої суголосної течії, був сей найбільший письменник доби.

Паралельно з сим запізненим відгомонам середньовіччя наростає рух раціоналістичний, протест проти церковщини, ієрархії, її претензій на монополію релігійного провідництва. Потяги до освіти, школи, громадянського будівництва. Многосторонній і складний рух, що дивним способом сплітається своїми опозиційними елементами з аналогічними мотивами опозиції аскетів-містиків.

Таким чином принципіально протилежні течії на практиці часто ідуть в однім напрямі, руйнуючи старі традиції й готуючи ґрунт під впливи німецької реформації XVI в., під котрими підійметься відродження 1580-х років, сеї великий момент, в котрім реалізується весь попередній культурний і релігійний рух. Без зрозуміння його різнорідних складно переплітаних течій не можна відповідно оцінити, як переломлювалися в нашій призмі реформаційні впливи і як вони замість реформації дали в кінцевім рахунку тільки церковну православну реакцію, схоластику і ієрархізм.

Середньоболгарські впливи. Відродження містики та її можливі відбиття на Україні. Тридцять літ тому ак. Соболевський зібрав у яскравій і скупленій формі¹ давніше вже

¹ У статті: Южнославянское влияние на русскую письменность въ XIV—XV вѣкахъ, 1894; передруковано в 74 т. «Сборника Отд. рус. языка», 1903. Я наводжу звідти цитати в скороченні та з переносом дечого з приміток до тексту. Ці спостереження використав я був свого часу в VI т. своєї «Історії...», с. 345.

зроблені помічення над зовнішньою зміною, що перейшла з кінцем XIV і в першій половині XV в. в письменських колах Східної Слов'янщини.

«Коли ми візьмемо два ряди руських рукописів, один приблизно половини XIV віку, а другий — приблизно середини XV віку, — пише він, — та придивимося до їхніх прикмет і змісту, то нам в очі кинеться значна різниця між ними, з кожного погляду. Почнемо з письма. Рукописи середини XIV віку писані або уставом, або старшим півуставом, що вийшов з нього і тісно з ним зв'язаний (як у Лаврентіївському літописі 1377 року, Тактиконі 1397 та інших). Рукописи ж середини XV віку писані майже виключно молодшим півуставом, майже зовсім відмінним від старшого і від нього незалежним. Поглянемо на початок і закінчення статей. Устав і старший півустав не мають у заголовках статей в'язі (лігатур), а в кінці статей спіралі (лійки); при молодшій півуставі в'язь і спіраль явища цілком звичайні. Звернімося до орнаменту. Устав і старший півустав часто мають при собі заставки й великі літери, виконані у так званім монструальнім («чудовищном») стилі, кіновар'ю чи фарбами. Молодший півустав звичайно супроводжується геометричним орнаментом, або рідше — рослинним, у котрім поруч кіноварі й фарб виступає золото, а рідше — й срібло. Киньмо побіжний погляд на орфографію. Тексти, писані уставом і старшим півуставом, визначаються орфографією простою і ближчою до руської вимови. Навпаки, в текстах, писаних молодшим півуставом, стрічаємося з великим юсом, з *a* замість *я* (своа, добраа, спасеніа), з *ь* замість *ъ* у кінці слів (*a ъ* замість *ь та e* в середині слів), з такими транскрипціями, як *врѣхъ*, *трѣгъ* (= *верхъ*, *торг*), а крім того знаходимо у словах грецького походження більш-менш правильне вживання *o*, *v* і *gg* замість *ng* (аггель), іноді *б* замість *п* після *м*, *д* замість *т* після *н*, згідно з пізнішою грецькою вимовою — Олумбъ, Андоній. Розгляньмо мову. Церковнослов'янська мова рукописів середини XIV віку багата загально-руськими й місцевими руськими прикметами. Маємо в ній більш-менш часто *ж* замість *жд*, *ч* замість *щ*, повноголосся; маємо у ній новгородське *ц* замість *ч*, і навпаки, галицько-волинське *ѣ* замість *е* в деяких випадках. Навпаки, церковнослов'янська мова багатьох рукописів середини XV віку неначе би оминає русизми, зате не свободна від старовинних і пізніх болгаризмів. Нарешті, перед нами самі тексти. І тут різниця між рукописами середини XIV і рукописами середини XV віку — значна. Євангеліє XIV віку, апракосне, має одну редакцію церковнослов'янського перекладу, а євангеліє середини XV віку, тетр, — іншу; те ж можна сказати про Апостол і Псалтир. Богослужбні Мінеї середини XIV віку своїм змістом

значно відрізняються від Міней середини XV віку; те ж саме, здається, треба сказати й про більшість інших збірників церковних гімнів. Пісня пісень, Слова Григорія Богослова, Ліствиця Іоана, Пандекти Никона, Відповіді псевдо-Анастасія Антіохові і багато інших творів у списках середини XIV віку, з одного боку, і середини XV та пізніші, з другого, або є інші церковнослов'янські переклади, або мають більш або менш значні відміни у тексті. Далі, рукописи середини XIV віку не знають цілого ряду літературних творів, майже виключно — перекладених з грецької мови, які в рукописах середини XV віку стрічаються часто. До таких творів належать аскетичні твори Василя Великого, Ісаака Сірина, ави Дорофея, Григорія Синайського, Симеона Нового Богослова й інші, полемічні твори проти латинян Григорія Палами, Ніла Кавасіли, Микити Стіфата, Германа патріарха Царгородського, а також «преніє Панагіота з Азімітом», Тлумачне Євангеліє Феофілакта Болгарського, два Учительні Євангелія — Івана Золотоустого і патріарха Каліста, Римський патерик і три інші патерики (Абетковий, Єрусалимський і один зі Скитських), Стишний Пролог, житіє Григорія Омиритьського, Маргарит Івана Золотоустого, Тактикон Никона Чорногорця, Діоптра інок Пилипа, Похвала тварі Богові Григорія Пісідійського, Стефаніт і Іхнілат, християнізована Александрія»¹.

Різко відрізняючись від старших місцевих текстів, ці рукописи XV століття, навпаки, надзвичайно близько стоять до південнослов'янських рукописів XIV—XV віків: і письмо, і орнаментация, і орфографія їхні — це нове південнослов'янське письмо, й о г о орнаментация, орфографія, до найменших подробиць пересаджена в цім часі на східнослов'янський ґрунт. Нові тексти, які виникають в сім часі, в деякій частині йдуть від нових перекладів, довершених в тих часах у Болгарії, на Афоні, в Царгороді книжниками болгарськими, українськими, великоруськими. Різні болгаризми, що супроводять ці запозичення, тільки виразніше підкреслюють цей новий вплив сучасної балканської, зокрема болгарської книжності, що наступив з кінцем XIV віку і потім продовжувався у XV, після довгої попередньої перерви.

Був він результатом оживлення політичного і культурного життя в Болгарії, що стало підійматися вже з кінцем XII віку, але, як то часто буває, — свого найвищого впливу навколо досягло тільки згодом, вже тоді, як той політичний рух, що наелектризував новою енергією культурне, письменницьке життя, сам у собі, у своїм корені зломився, пережився й упав.

¹ Я навожу цей перелік шановного дослідника, хоча його не можна брати буквально. Деякі з вказаних тут творів були звісні у нас, мабуть, і раніш, тільки не маємо старших копій їхніх.

Попередній, перший наплив болгарської писемності до нас стався у X і XI віці, головню, в першій його половині¹. Був це наслідок першого культурного розквіту Болгарії, що наступив у X віці як результат повного злиття завойовницької Болгарської орди з підбитою слов'янською людністю, завершеного переймленням християнської візантійської культури, незвичайним зростом державного життя та воєнної завойовницької енергії наприкінці IX і на початку X віку («золотий вік царя Симеона»). Коли століттям пізніш аналогічні заходи щодо християнізації й переймлення візантійської культури зачалися на Русі, настав тут великий попит і на болгарські культурні сили, і на продукти болгарської книжності (головню болгарські переклади з грецьких оригіналів, бо оригінальних болгарських творів було дуже мало), і це все тоді, очевидно, густою лавою покотилося до нас. Тим більше, що дома, у Болгарії, прийшли для культурних інтересів тісні часи. Почавши від походів нашого Святослава на Болгарію, у 960-х роках і протягом дальшого півстоліття Болгарська держава підпадає страшному знищенню й агонізує, її економічне і культурне життя переживає тяжку руїну. Нарешті, з переходом під повну і безпосередню владу Візантії всіх болгарських земель з кінцем другого десятиліття XI віку (1018) болгарська культура, церква, книжність систематично давляться, глушаться, викорінюються візантійською адміністрацією і духовенством, дуже енергійно і небезуспішно, завдяки тодішнім політичним і

¹ У доповнення сказаного про це у II томі цієї праці наведу ще інтересні гадки академіка О. О. Шахматова, висловлені ним у «Введенні въ курсъ исторіи русскаго языка» (СПб., 1916), котрого я не міг тоді добути за кордоном. Він пише там: «Здається мені, це безперечно, що християнство прийшло до Києва з Болгарії. Це старанню замовчує літопис, замовчують взагалі історичні свідoctва, але проречисто засвідчують внутрішні явища з життя руської церкви. Богослужбні книги й уся писемність вивезені до нас з Болгарії. Редактори літописних збірок XV і XVI віків, що з явним анахронізмом казали, нібито християнська наука надана була Володимирові Кирилом-Філософом, великим слов'янським Першовчителем, в основі ближчі до правди, ніж книжники XI—XII віків, що в один голос твердили, що віру християнську набуто з Корсуня і звідти ж привезено не тільки церковні речі, але також і книги та вчителів. У дійсності проповідниками християнства на Русі були учні Кирила й Мефодія, їхньою працею вкоренилася в Києві нова віра. Київська писемність сягає початків X віку, і як видно з Олегового трактату 911 року, вона велася староболгарською мовою. Костянтин Порфіро-родний черпав свої відомості від мешканця Південної Русі, але ця книжна людина вживала у розмові з імператором, коли в цьому була потреба, слова та імена не в руській, а у староболгарській їхній формі, виявляючи, одначе, й свою південноруську вимову їх... На цих підставах можна зробити висновок, що староболгарська мова була засвоєна освіченими верствами Києва вже у X віці. Офіційне заведення християнства зміцнило культурний вплив Болгарії та ще більше посприяло тому, що болгарська мова придбала значення мови київської інтелігенції» (с. 81—82).

культурним засобам імперії. Болгарське церковне життя ховається до сільських парафій та різних глухих монастирів — як у нас у часи занепаду, XV—XVI віки. Серед народних мас, у реакції офіційної церкви сильно поширилося богомильство. Культурні болгарські робітники розлізлися по сусідніх землях, — без сумніву, немало їх тоді перебралося й до нас. Це було останнім піднесенням болгарських впливів, у першій половині й середині XI віку, — і по сім вони цілком падають.

Царгородський двір і патріарх за цей час, у середині XI віку, постаралися прив'язати до себе нашу Русь якнайтісніш і безпосередніш, і київське життя розвивається тепер у ближчій контакт з царгородським. Поруч джерел грецьких роздавлена і культурно винищена Болгарія перестає для нас існувати як культурна сила, а Сербія взагалі не здобула ще значення ні як політична, ні як культурна стихія. Маємо ознаки поширення між нашими масами богомильства, — до котрих далі перейдемо, — але книжних, літературних верхів наших воно, видимо, не захоплювало. Навпаки, помічається в цім часі доволі широке (наскільки може бути взагалі мова про якусь широту в тісних рамках тодішнього південнослов'янського життя) користування болгар і сербів з письменницької продукції нашої старої Руси: її оригінальної літератури й перекладів, що робилися руськими книжниками з грецьких оригіналів у XI—XIII віках. Спостереження над південнослов'янськими рукописами руського походження показують, що у XII—XIII віках руські літературні твори, оригінальні й переклади, в значній кількості переписувалися і перероблялися болгарськими й сербськими книжниками. Царгородські й афонські монастирі, де сходилися ченці й прочани із східнослов'янських і південнослов'янських країв, були правдоподібно місцями цього міжслов'янського обміну¹.

Але вже з кінцем XII віку, коли наш київський центр став сильно підупадати, Болгарія, навпаки, стала підноситися політично. Політичний занепад Візантії, що різко позначився у цім часі, з одного боку, з другого — успіхи сербів, під проводом Стефана Немані, заохочують і болгар до боротьби за визволення. Року 1186 брати Асені підняли повстання в Тирнові, проголосивши себе, по старій традиції, царями болгар — і ромейв, та за поміччю волохів і половців, балансуючи між Візантією і Сербією, між Візантією і проводирями хрестоносних походів, повели трудну, зтяжну, змінну в щасті й нещасті,

¹ Дивись новішу студію академіка М. М. Сперанського «Къ истории взаимоотношений русской и южно-славянскихъ литературъ» (ИОРЯС, т. XXVI); аналіз мови приводить його до висновку, що руські твори до Сербії перходили звичайно через болгарські копії.

але в загальному висліді вдатну боротьбу за визволення і самостійність Болгарії. Завдяки розгромові Візантії хрестоносним лицарством у 1204 р. відродження Болгарської держави стало фактом, а в 1230-х рр. її володарі справді вертаються до старого плану болгарських царів — стати царями словен і греків.

Для здійснення цього плану, скільки-небудь тривкого, правда, реальних сил бракувало, і все даліше століття — це так зване «друге Болгарське царство» жило дуже бурхливим і непевним життям, серед незвичайно хистких і змінних політичних обставин: боротьби за впливи Латинської імперії, потім відновленої Візантійської, Сербії, Угорщини. Болгарія то попадає в залежність до котроїсь з них, то вибивається з неї, опираючись на іншу, конкурентну силу, — аж поки турки, ставши сильною ногою на Балканах після здобуття Адріанополя в 1360-х рр., стали нероздільними і невідкличними панями ситуації. Годі, крок за кроком, Болгарія попадає все в тіснішу залежність від них, і в 1390-х рр. ліквідуються останки її державного існування. Болгарські землі стають турецькими провінціями. Але в останніх десятиліттях цього хисткого і непевного державного життя вони якраз проявили себе деяким культурним рухом — підготовленим відродженням національної болгарської церкви, опікою нового болгарського царства для духовенства, монастирів і под., і ось цей рух так сорозмірно сильно, як ми бачили, дав себе відчутти в Східній Європі¹.

Центральною фігурою і, властиво, єдиною скільки-небудь відомою нам літературною силою цього середньоболгарського літературного відродження являється тирновський патріарх Єфим (Євтимій). Але все, що ми знаємо про нього, — головне з похвального слова, складеного на його честь з нагоди смерті, як думають, нашим митрополитом Григорієм Цамблacom, та ще із згадок про його книжну реформу в трактаті «О письменъхъ» його учня Костянтина Костенцького (з Констанци-Кістенджі), все дуже бідне, непевне, і мало дає реального для пізнання його літературної та організаційної діяльності².

¹ Про це культурне болгарське відродження: *Радченко К.* Релігійне и літературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ, 1898; *Сырку П.* Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV в., СПб, 1890, т. 1, вып. 1. Время и жизнь патріарха Евфимія Терновскаго.

² К. Радченко висловлював сильні сумніви щодо реальності Цамблaкових оповідань про Євтимія: він підозрював, що вони мають чисто літературний характер і перенесені на Євтимія з життя Феодосія Тирновського (цит. праця, с. 247).

Молоді літа його припали на перші часи відродження інтересів до книги і книжності за часів царя Івана-Олександра (1332—1365), коли по довгій перерві почали з'являтися нові переклади, розкішні рукописи, виготовлені для царя, і подібне. Сей рух захопив Єфима. У 1350—60-х рр. бачимо його в числі болгарських ченців в монастирях Царгорода і Афона, очевидно, зайнятого книжною роботою: списуванням та перекладами. У 1370-х роках його настановлюють тирновським патріархом (мусило це статися десь у 1372—1375 рр.). На сім уряді він мав змогу надати загальнообов'язкову силу тим правилам орфографії та принципам правильного слов'янського перекладу, які виробив собі в попередній книжній праці, надаючи особливу увагу однастайності правопису і мови. По словам його панегіриста, він переконався, що старі слов'янські переклади були нездатні: їхня мова була груба, часто передавала грецький оригінал невірною й давала привід до єретичних толкувань (момент дуже гострий для того часу — розросту різних єретичних доктрин). Тому Єфим забрався до нових перекладів з грецької та до перевірки старих, а ставши патріархом, зробив для всіх обов'язковими свої правила, — котрі згаданий Костянтин Костенчський у своїм філологічному трактаті зве грецьким виразом «єротимати» (запитання). Заходом Єфима був виданий царський наказ, щоб не тільки в Тирнові, але і в грецьких сторонах і на Святій Горі (Афоні) не вільно було списувати книги яким-небудь невігласам. Кожен наперед мусив показати книгу свого письма якомусь ієрархові, щоб той оцінив не каліграфію його, а «плід засіву» (якість перекладу); коли писар був того варт, дати йому благословення (на писарську чи перекладацьку роботу), коли ні — то заборонити йому писати на майбутнє, аби «писання не псувалося його дерзновенням». З міркувань Костянтина і Григорія можемо дорозумітись, що Єфим вимагав, з одного боку, дуже великої, просто буквальної вірності перекладу, з другого боку — великої добірності вислову: підшукування відповідних слів з інших слов'янських мов, коли не ставало в своїй, щоб можливо тонко і художньо передати зміст оригіналу. По гадці Костянтина (мабуть, і самого Єфима), так поступав у своїх перекладах Кирило Філософ та його співробітники: щоб передати тонкість мови еллінської, сірійської або єврейської, вони взяли за підставу «найтоншу й найприємнішу мову руську» (так зве ця Єфимова школа книжну староболгарську, церковнослов'янську мову, що в останніх століттях приходила до болгар у руських творах), а в поміч брали мову болгарську, почасти чеську й хорватську. Недотепні ж перекладчики, — завважає Цамблак, — чи то через неповне знання еллінської мови, чи йдучи за «дебелістю» своєї мови, давали переклади з грецькими

писаннями не згодні, дебелистю мови зв'язані і в току мови не гладкі, і вони, хоч звалися книгами православними, таїли в собі велику шкоду і противність догматам та дали початок до різних ересей.

Із слів згаданих же письменників — учнів Єфимової школи можемо здогадуватись, що такі високі вимоги Єфима і заведена ним цензура викликали нарікання книжників. Вони витягли звичайний в таких обставинах аргумент — що на сих же старих книгах молилися, вчилися й спасалися покоління правовірних, побожних і святих людей і доходили спасення: видно, що книги не були такі лихі, як каже Єфим та його однодумці, що «в тирновських сторонах письменна були погибли». Але завдяки підтримці царя (Івана Шишмана) і своєму високому патріаршому урядові Єфим мав змогу зломити цю опозицію. Всі нагромаджені століттями помилки і недоречності книги Єфим виправив і вичистив і, подібно як Мойсей¹, з висоти духовної гори ці виправлені книги зніс, наче божі скрижалі, і передав церкві — у всім нові, цінні, з Євангелієм здібні, гідні служити живущою водою побожним душам, а мечем і вогнем на еретиків, — як висловлюється Григорій. Його книги, його правила приймалися не тільки в Болгарії, але і в сусідніх краях, «у скифських сторонах і в Загорії»².

Помічення, зроблені над східнослов'янською книжністю XV в., показують, що ці слова Єфимових панегіристів не розминаються з правдою: завдяки своєму довгому перебуванню на патріаршим уряді — протягом якихось 20 літ (аж до завоювання Тирновського царства турками, 1393 року) Єфим дійсно встиг досягнути дуже значні результати в піднятій реформі. А пієтизм до нього, як останнього патріарха болгарського, що впавав жертвою перемоги ісламу над християнством (із завоюванням Тирнова був забраний турками і вмер у неволі, а патріархат скасовано), і діяльність його учнів у самій Болгарії і в різних краях — у «Скитських сторонах», де його діло продовжував Кипріян (позчасти Григорій Цамблак), у Волощині, де працював Григорій Цамблак, у Сербії, де визначну роль у культурнім житті відіграв згаданий Костянтин Костенцький, — все се поширило і закріпило реформу Єфима і дало їй показне значення в слов'янським православним світі.

Розуміється, таке поширення Єфимової реформи, враження, яке вона зробила, і тривке загіздження її на ґрунті сербським або московським, незалежно від згаданого пієтизму

¹ Натяк на звісне оповідання Біблії про Мойсея, що зніс таблиці з заповідями з гори Синайської.

² Похвальне слово Цамблака в XXXI томі «Гласника», трактат Константина в I т. «Исследования по рус. языку» Петерб. академії.